

GENETIKA – SZÁMÍTÁSTECHNIKA –
TUDÁSSZOCIOLÓGIA
AZ UGOR–TÖRÖK HÁBORÚ ÚJ SZAKASZA AVAGY VÉGE?

BENCZE LÓRÁNT–CSÉBFALVI KÁROLY

Az ugor-török háború nem a XIX. században kezdődött, és úgy tűnik, ma sem ért véget. Ugyan mikor és miként értette meg egymást – a finnugor erdőlakó – Fanyűvő és – az ótörök nomád sztyeppenargaló – Fehérlófia, hiszen fogalomkészletük alig hasonlított egymásra? Nem lehet, hogy éppen „gondolkozókájuk” volt azonos szerkezetű? A megfejtést historikus vagy genetikai alapon nehéz volna megtalálnunk.

Ma már egyre fejlettebb technikák használatával, illetőleg segítségével történhet a szövegek generálása, kódolása, továbbítása, hibajavítása, tárolása, feldolgozása, fordítása, kiadványozása stb. Miközben szövegeket – egy-egy praktikus célból ilyen technológiai eljárásokkal kezelünk, aközben tudományosan értékes „melléktermékek” is keletkeznek. Kézenfekvő, hogy e technológiákat célszerű „oldalról megcsapolnunk”, és nyelvészeti kutatások céljára felhasználnunk. Erre jó példa három olasz kutató (matematikus) munkája, melynek során különböző nyelveken írt szövegek tömörítéséhez használt eljárások összehasonlítását maguknak a nyelveknek az összehasonlításához is segítségül hívták. Számítógépes tömörítő programok alapján vizsgálták a nyelvfelismerés, a szerzőfelismerés és a nyelvosztályozás kérdését (Benedetto et al. 2002). A tömörítő programok a szöveget úgy alakítják át, hogy a lehető legrövidebb formában legyen tárolható. A visszatérő jelsorokat (szekvenciákat) kevesebb byte-tal tárolják, mint a ritkábbakat. A tömörítéssel meg lehet mérni és grafikusán is ábrázolni a jelsorok entrópiáját. A relatív entrópia alapján különböző szövegek egymástól való távolsága, nyelvi „rokonsága” is mérhető. Ha különböző nyelvek közelségét, illetőleg egymástól való távolságát akarjuk lemérni, szükséges megfelelő számú nyelven elég hosszú, azonosan kódolt szöveg. Az említett kutatók ezért választották a UNICODE szabvány kódolást, szövegnek Az emberi jogok egyetemes nyilatkozatát, amely több mint 50 eurázsiai nyelvre van lefordítva. Ennek alapján a nyelvek filogeneziséhez hasonló „rokonítási” fát kaptak, amelyben világosan elkülönülnek a román, kelta, germán, finnugor, altáji, szláv és balti nyelvek csoportjai. Ami a feltűnő számunkra ebben, hogy a mai török és az üzbég áll közvetlenül egymás mellett a legalsó szinten mint altáji csoport. A következő szinten csatlakozik hozzájuk a magyar. Ezzel szemben az észti és a finn először a skandináv nyelvekhez, majd pedig a germán nyelvcsoporthoz csatolódik. A magyar, török és üzbég a baszk és a szláv nyelvek becsatlakozása előtt éri el a román, kelta, germán és finnugor együttest. Vagyis a magyar nyelv mai állapotában a mai török és üzbég nyelvhez áll közel, és meglehetősen messze áll a finnugor nyelvektől. Az olasz

Büky L.–Forgács T. szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III. Magyar és finnugor jelentéstörténet*, Szeged, 2003. 7–13.

matematikusokat és a számítógép tömörítő programját nem lehet elintézni a szokásos „hóbortos magyar nacionalisták”, „déliabos törökösök”, „szittyázók” stb. megbélyegzéssel. Ezért született ez a tanulmány.

A félreértések elkerülése végett már kezdő mondatainkban kijelentjük, hogy alapjában véve cáfolhatatlannak tartjuk a magyar–finnugor rokonság tényét, de nem a hozzáfűzött elméleteket, és nem tartjuk elfogadhatónak a sumér–magyar rokonításokat. Mégis, már a III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson (Szeged, 1991. augusztus 12–16.) felhívtuk a figyelmet a tudományelméleti hiányokra a magyar nyelvtudományban, különös tekintettel a XX. századi magyar nyelvtörténet művelésében. Felsoroltunk néhány alapelvet, amelyet nyelvtörténészeink következetesen megszegtek (a bizonyosság fokának eltolása, a lehetséges és valószínű mozzanatok csatolása biztos tényekhez stb. (Bence 1993). Jellemző példája a csúsztatásnak, amikor a sumér–magyar rokonság elméletét úgy próbálják cáfolni, hogy a sumérok a Kr. e. 4. évezred elején jelentek meg, valamikor a Kr. e. 2–1. évezredben pedig kihalt a nyelvük, az uráli nyelvek viszont a 4. évezredben kettéváltak szamojéd és finnugor ágra, tehát a sumérnak ahhoz, hogy a magyar nyelv őse lehessen, korábban kellett volna megjelennie, vagy pedig a finnugoroknak később. Igen ám, csakhogy ez az érvelés nem említi, hogy a sumér nyelv megjelenésének ideje írásos maradványok alapján nagy biztonsággal határozható meg, ezzel szemben az uráli nyelvek kettéhasadása és további osztódása csak glottokronológiai feltételezéssel (összefoglalóan Pusztay 1977: 47). A két időhatárt nem lett volna szabad minden megkötés nélkül azonosan kezelni a tudományos bizonyosság különbsége miatt, hiszen a két kronológiai rend bizonyossági foka egyáltalán nem azonos! Emiatt, bár az állítás feltehetően igaz, az érvelés mindenképpen hamis. Vagyis míg a sumér–magyar elméletek a nyelvtudományi alapelveket szegik meg vagy hanyagolják el, a finnugor elméletek viszont tudományelméleti alapelveket. Nem csoda, hogy nehéz elterjeszteni a sumér–magyar rokonság tévhitének cáfolását és a finnugor rokonság tényének bizonyítékait, ha mindkét oldalon vannak hamis érvek.

Újabb kísérletek is történtek már, hogy pótolják a tudományelméleti alapfogalmak hiányát, de elsősorban az elméleti nyelvészet területén (l. Kertész 2001). Nem látható még, hogy eredményei közvetlenül mikor fognak megmutatkozni általában a magyar nyelvtudományi kutatásban és tudományos írásokban. Az igazsághoz tartozik, hogy korábban is megjelentek célzások arra, hogy „a kor szelleme és színvonala szerint születtek különböző elméletek” (Pusztay 1977: 10), de ezt – amint az idézetből is kitűnik – mindig a múltra vagy a nem finnugor és általuk megdöntendő elméletekre értették, alkalmazták, saját magukra vagy a hozzájuk hasonló elméleteket vallókra sohasem. „Erős vallási” (Pusztay 1977: 10) hatást feltételeztek, de elhárították a XIX. századi és még inkább a XX. századi politikai hatás lehetőségét, amely hatás – különösen az utóbbi a történelemben korábban ismeretlen nemzeti és a nemzetközi szocialista propaganda következtében – összehasonlíthatatlanul könnyörtelenebb és megkerülhetlenebb volt, mint valaha bármely vallási hatás. Nemcsak a „nemzeti hiúságnak voltak bajnokai” (Pusztay 1977: 96), hanem az idegen hatalom kiszolgálásának is, például a sztálinizmusnak, illetve a nemzetközi szocializmusnak is. Ezt személyes vagy általános vádaskodás nélkül is el kellene ismerni, pontosabban szólva figyelembe venni a korban, pontosabban évben–évtizedben kialakított elméletek bizonyosságát illetően. Pusztán a Magyar Népköztársaság politikai–fizikai elszigetelése (aknazár, szögesdrót) a XX. század második felében elkerülhetetlenül provinciális jelenségekkel tüzdelt meg a magyar nyelvtudományt. Vajon megjelentek-e már a dél-afrikai vagy kanadai nyelv-

szek művei a magyar nyelvészek, nyelvtörténészek idézettségi listáján? Pedig volnának felhasználhatók és idézendők! Noam Chomsky elmélete elég korán megjelent, mert Chomsky tüntetett a vietnami háború ellen, tehát megfelelt a Szovjetunió politikájának, míg M. A. K. Halliday hasonlóan nagy jelentőségű iskolája még máig is alig hat, mert Halliday nem kötelezte el magát a „mi oldalunkon”. A bezártság még az 1980-as években is érződik (vö. az újabb nyelvészeti irányzatok, strukturalizmus, generatív grammatika stb. olyan megbélyegzésével, mint „disszonáns hangvétel” (Temesi 1980: 23), annak ellenére, hogy például 1981-től hivatalosan, politikai okból senki nem korlátozott bennünket abban, mit tanítunk a hallgatóknak az egyetemen. A politikai korlátozás akkor már jórészt személytől eredt, nem a rendszertől. Jellemző példa még, hogy az 1945-ös „felszabadulás” nem éppen nyelvtudományi korszakhatár, mégis eszerint kellett kezelni még az 1980-as években is (vö. Temesi i. m. címével). Ha viszont nyelvtudományi korszakhatár – és lehetséges, hogy az –, akkor viszont nyilvánvaló, hogy a társadalmi-politikai berendezkedés befolyásolta a nyelvtudományt, nemcsak a korábbi „nemzeti hiúság” (id. Puszta 1977: 103). Ugyan miért volt szükség a „török rokonság” olyan elhallgattatási kísérletére még az 1980-as években is, hogy a Magvető Kiadó sorozat szerkesztőjét telefonon halálosan megfenyegezzék, mert ki akarta adni a Tarihi Üngürüst, és miért kellett Prágában élő magyar turkológussal lefordíttatni a kéziratot?! Ennyire bizonytalan lábakon állna a finnugor rokonság, hogy aljas hatalmi szóval kellett megvédeni a „török rokonság” fenyegetésétől? Szó sincs róla. De ennyire politikai-társadalmi kérdés minden tudományos elmélet!

Amikor tehát a XIX. századi magyar kutatók egy része nem fogadta el Sajnovics és Gyarmathi magyar–lapp, illetve finnugor rokonításait, az el nem fogadók későbbi és mai kinevetése is (Puszta 1977: 18) tudománytalanná válik a XX. század végi tudományelmélet fényében (vö. Kuhn 1962/1970; Kuhn 1984; Bencze 1996: 27–9, 395). Bár ma már a finnugor nyelvek közti „affinitas” (Gyarmathi 1799) önmagában cáfolhatatlan, egyetlen finnugor rokonságot valló nyelvész sem állítja „idioma Ungarorum et Lapponum idem esse” (Sajnovics 1770). Az „affinitas” sem jelentett akkoriban rokonságot, mivel a genetikai azonosság, a tipológiai hasonlóság és az areális hatás megkülönböztetése későbbi (vö. Vladár 2001), és ma sincs általánosan elterjedve. Ráadásul nem mindig állapítható meg, hogy a vizsgált nyelvi jelenség hasonlósága tipológiai, genetikai vagy areális eredetű, és az azonosítás vagy hasonlítás önmagában nem biztos, hogy helytelen (vö. a japán, koreai, sumér és magyar rokonítási kísérletekkel), legföljebb nem genetikai eredetű az azonosság vagy hasonlóság, hanem tipológiai, mint például az agglutináció vagy a hangrend. Maguk a finnugor nyelvészek ma már tudatosan használják a tipológiát a genetikai vizsgálatban (Hajdú 1976: 18–9). A „genetikailag” rokon nyelvek között természetes a tipológiai egyezés is a vizsgált korszakban. A tipológiai hasonlóság következhet a genetikai hasonlóságból, a közös eredetből, de a genetikai hasonlóság, a közös eredet nem feltétlenül következik a tipológiai hasonlóságból. Ha a nyelvben elindulnak bizonyos irányú változások, feltételezhető az is, hogy a nyelv konzisztens, tehát bizonyos irányban kristályosodhat tovább a változás. Eszerint elvben előfordulhatna, hogy két, egymástól távol álló, mai tudásunk szerint rokonságban egyáltalán nem lévő nyelv változásai során ugyanolyan nyelvi alakhoz jutnak el. Talán ilyen például a „szép egy ló” szerkezet a mai magyarban és a mai törökben, hiszen ezek közös előzményét sehol sem találjuk, illetve új fejleményeknek tűnnek mindkét nyelvben (vö. Bereczki 1984).

A feudális családfa az arisztotelészi kategóriatan, illetve az Arbor Porphyrianus mintájára készült, a nyelvek leszármazási családfája pedig a feudális családfa vagy mindkettő mintájára. A feudális családfa azért hamis, mert időben visszafelé menve nem csökkennek az őseink, és nem egy ősről van a végén valamikori messzeségben, hanem két szülőnk, négy nagyszülőnk, és így tovább, azaz minél inkább visszamegyünk időben, annál több ősről van. Éppen a nyelvrokonság, a tipológia és az areális hatások megkülönböztetése nyomán nem kellene-e törölni a nyelvrokonításban a feudális mintát, vagy legalább is nagyon módosítani rajta?!

Ma már az is köztudomású a nyelvészetben, hogy a nyelvek történetük során típust is válhatnak, tehát hasonlóvá válhatnak eredetükben teljesen különböző nyelvek is (vö. a magyar hangrend és magánhangzó-illeszkedés megjelenésével). A nem indoeurópai eredetű magyar nyelv ma európai nyelvnek tekintendő, mert olyan nyelvi megoldások vannak benne, amelyek az európai kultúrával függenek össze (Haiman 1985).

Az olyan mondat, mint „Az uráli népek elődei sok ezer évvel ezelőtt még közös nyelven, az ún. uráli alapnyelven beszéltek” (Hajdú 1976: 6), veszélyes keverése a bizonyosság fokának, mert egyrészt meglehetősen bizonyos tény, hogy volt uráli alapnyelv, másrészt viszont kevésbé biztos, hogy az uráli népek elődei beszéltek ezt az alapnyelvet, hiszen ugyancsak köztudomású, hogy népek, népcsoportok nyelvet is válhatnak. A régészeti leletek is (Hajdú 1976: 10–2), miután „nem beszélnek”, meglehetősen bizonytalan, illetve leletfajtánként különbözően többé vagy kevésbé biztos érvek. Nem lett volna szabad őket minden (bizonyossági fokbeli) különbségtétel nélkül alkalmazni.

A fentiek alapján nem tekintjük tévesnek a szinkrón nyelvi összehasonlításokat vagy a szinkrón nyelvvizsgálat befolyását az összehasonlítóakra magukra, de természetesen továbbra sem következtetünk ebből a genetikai hasonlóságra, hanem magát a nyelv tudományt is, illetve az elméleteket társadalmi, emberi tényezőnek tekintjük, nem pedig valamiféle légtüres térben leledző, kultúrától, társadalomtól független, abszolút lénynek. A tudomány művelése ugyanis egy a szociokulturális jelenségek között. Ezért fontosak és nagy jelentőségűek olyan elhanyagolt megállapítások, mint például az, hogy Budenz „túlontúl is akarta igazolni a magyar nyelv finnugor voltát, hibái részint ebből is fakadhattak. Megállapításainak egy része az utána előkerült, összegyűjtött nyelvi anyagok s azok alapján felállított szabályszerűségek ismeretében felülbírálásra szorult” (Pusztay 1977: 107). Hasonlóképpen egyre inkább felülvizsgálatra szorulnak Vámbéry magyar–török rokonságfeltevésében egyes tételei, amelyek bizony később igaznak bizonyultak, és még bizonyulhatnak is a gondosabb vizsgálat és a gondosabb különbségtétel miatt (vö. Bencze 1996: 257–8, 267–8; Sinkovics 2002). Ismét csak hozzá kell azonban fűznünk, hogy nem pusztán a felsoroltak miatt, hanem a tudománytörténet újabb felfogása miatt is (Kuhn 1962/1970; Kuhn 1984; Sinkovics 2002: 92–3, 97).

A nyelvek fent említett összehasonlítása számítástechnikai alapon és az összehasonlítás eredménye szintén szociokulturális jelenség. Nyilván nem jelenhetett meg ez a fajta tömörítésen alapuló összehasonlítás csak a számítástechnika fejlődésének egy bizonyos szakaszában. Az összehasonlítás eredményét befolyásolta, hogy milyen szöveget vizsgáltak meg (vagyis az ENSZ emberi jogokról szóló nyilatkozatát), milyen jellegű tömörítési technikát eresztek a szövegekre, és milyen nem. Az eljárás addig még egyszerűnek látszik, míg a szövegeket leíró jelek szekvenciáinak statisztikai elemzését végezzük, bár e terület sem problémamentes. Az igazi nehézségek akkor jelent-

keznek, amikor a formális jelsor-analízisnél mélyebb szinten kívánjuk a nyelveket vizsgálni. A nyelveket illetően is legalább addig kellene eljutnunk, ameddig a népzene-kutatóink dallamrokonság kutatásaikban már oly korán eljutottak, a lejegyzési szintnél mélyebben már az első hazai számítógépek használatával (l. Csébfalvi vezetésével Havass 1964 és 1998).

Előrebocsátván minden nyelv egyediségének tiszteletét, tekintsük csak a magyart a felbukkanó akadályok illusztrálására. Leíró jelsorozatok szintjén a magyar elég jól elemezhető, ezért gondolatban végezzük el a következő kísérletet. Elemezzük a számítógépben tárolt levelezésünket vagy az egyéb, magyar szövegeket annak megállapítására, hogy a magukat anyanyelvűnek vallók vajon azonos vagy legalábbis „rokon” nyelven írnak-e. „Őn meg fog lepődni” – mondaná a reklám, oly sok nehézséggel fogunk találkozni. A jelkövetkezésnél mélyebb, de mégis csak formális, elemző módszerek alkalmazásával ugyanis kiderülhet, hogy édes testvérünk „más nyelvet” beszél, mint mi. Ennek oka többféle lehet. Ilyen például, hogy az igeekötők, toldalékok, ragok használata – ugyan rendkívül szigorú szabályokon belül, de – szinte végtelen stíluslehetőséget kínál közlendőink megformázására.

Más problémákkal idegen nyelvre fordításnál szembesülünk. A németek azon csodálkoznak, hogy az *Er hat sich wieder hingesetzt* öt szó magyarul egy szóban annyit tesz, hogy *Visszaült*. Mi viszont más nyelvek „tömörítéseire” bámulunk, és így tovább. Ahhoz, hogy az informatika eszköztárát nyelvészeti kutatásban az eddigieknél még jobban tudjuk kihasználni, az eredetileg más célokat szolgáló módszerekhez alkalmas és tisztességes csatlakozókat kell nagy műgonddal felszerelnünk.

Következtetések és feladatok

Alaposan át kell fésülni eddigi nyelvtörténeti megállapításainkat, és ki kell javítani őket mindenütt, ahol a tudományelméleti alapelvekkel ellenkeznek, különösképpen állításaink bizonyossági fokát illetően.

Ne bélyegezzük „szellemi alvilágnak” a mai török vagy sumér rokonságot hirdetőket, főként ne tegye ezt a Magyar Tudományos Akadémia tagja, emlékezve arra, mennyi zöldség jelent meg az Akadémia támogatásával, akadémiai kiadványban és az Akadémia égisze alatt a XX. század második felében, köztük a marrizmus és Sztálin nyelvtudományi munkásságának magasztalása, mellettük Saussure mint „visszafejlődés”, Gombocz mint „demoralizáló”, hogy pusztán néhány nyelvészeti példát említünk, de jókora akadémiai trágyahalom akad a történettudományban és más tudományágakban is. De még itt is vigyázni kell a szerzők megítélésével, hiszen azért jelenhettek meg valóban tudományos munkák, mert vagy megfutották a kötelező buta politikai köröket, vagy megfutotta más szerző helyettük. Ne csodálkozzunk, ha a finnugor rokonság ténye sokak tudatában összekötődött az idegen elnyomással és az általa ránk erőltetett butaságokkal. Ha Vámbéry „csalafinta” volt, ha a régi magyarzatok „tarkabarka szörnyűségek”, akkor ugyan milyen minősítést érdemel a marrista, sztálinista Akadémia és akadémikus? Jobb, ha nem folytatjuk ezt, hanem követjük Vörösmarty felszólítását: „...tiszteletet a gúny helyett!”.

Ha valamit nem tudunk megoldani, nem kell megijedni, és nem kell félni, hogy megdönti a finnugor rokonság tényét. Ezért ne vegyük többé igénybe igazságunk megtámogatására a politikai, gazdasági hatalmat! Ne hallgassuk el azokat a tényeket, amelyek cáfolni látszanak – hangsúlyozom, látszanak – a finnugor rokonságot, mint például

néhány testrészelnevezésünk török eredete, vagy a Klemm Antal – finnugor nyelvész! – által felfedezett törökös magyar nyelvi szerkezetek.

A bizonytalanságunkat, netán bűnösségünket kompenzáló megbélyegzés és lenézés helyett biztosítsunk alkalmat arra, hogy megmagyarázzuk analógiákkal a tudományos tényeket, biztosabb vagy kevésbé biztos vagy valószínű vagy lehetséges feltételezéseket. Például ahogyan az emberek között két testvér gyakran egyáltalán nem hasonlít egymásra, míg sokszor idegenek úgy hasonlítanak egymásra, mint két tojás, úgy a nyelveknél is van genetikai és tipológiai hasonlóság, illetve olyan változások a nyelvek történetében, amelyek ilyenek. El kell ismerni, hogy az „idegen” sokkal inkább hasonlít rám, mint a „testvérem”. Attól még a testvérem testvérem marad, és „génvizsgálattal” igazolható, hogy testvérem, míg a másik nem testvérem, csak „hasonlóságom”.

A társadalom, a politika, a gazdaság, a kultúra igenis mindenkit befolyásol, benünket is, nemcsak „ellenfeleinket”. Az ókori görögök óta élnek kultúránkban az előítéletes sztereotípiák. Ne mondjuk hát „barbárnak” őseinket csak azért, mert még nem írtak latin betűkkel, mivelhogy még a latin betűk sem léteztek, különösen akkor ne, ha a finnugor nyelvész úgy ír, mintha nem ismerné az ókori görög, latin vagy XX. századi szemiotikai elméleteket. Amit az „ellenfél” nem mondott, azt ne tulajdonítsuk neki, mint ahogy a média szokta tenni. Ha „a halszagú rokonságot” nem a törökösök találták ki, miért varrjuk a nyakukba?! Ha mégis ők találták volna ki, akkor sem érdemes hajigálni megbélyegzéseket, mert könnyen visszacsapódhat ránk, mint minden gyalázkodás (lásd fentebb a 2. pontot).

Végül mindezekkel szemben és mindezekből következően lássuk be, hogy az ugor–török háború vagy akár a sumér–magyar rokonítás nem nyelvtudományi kérdések – azok többé-kevésbé el vannak rendezve –, hanem szociokulturális problémák, tehát ne próbáljuk nyelvtudományi vonalon elrendezni őket. Nemcsak a hatalomnak alárendelve válhatunk hiteltelenné, hanem azzal is, ha folyton bizonygatni akarjuk azt, például a finnugor rokonság tényét, amit tudományosan már nem kellene. A mai európai, észak-amerikai társadalmakban és kultúrákban, a médiakultúrában természettudományos területen is annyi a babona, amennyi még a középkorban sem volt. Mégsem nevezhetjük az emberek tömegeit „szellemi alvilágnak” vagy „hóbortos nacionalistának”, „buta csillagjósoknak”. Nem súlyosabb a helyzet a nyelvészetben, mint általában. Nem is szólva a „placebo” effektusról, amely e téren is működik. Miért baj, ha valaki megtanulja a – netán újabban konstruált, de ősinek hitt – rovásírást, ha egyszer ráér, és kedve van hozzá?! Ez is, de még a sumér nyelv amatőr tanulmányozása is nemes elfoglaltság a százmillió emberélelet követelő sztálinizmushoz képest.

IRODALOM

- Benedetto, Dario–Caglioti, Emanuele–Loreto, Vittorio 2002: Language Trees and Zipping. *Physical Review Letters* **88/4**, 048702-1–4.
- Bencze Lóránt 1993: „Hungarians Have a Lot of Cultivated Lands” (Ibn Rusta). On the Relationship of Hungarian, Old Turkish and Slavic Languages, in Békési Imre et al. szerk.: *Régi és új peregrináció. Magyarok külföldön, külföldiek Magyarországon* **1–3**. A III. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson elhangzott elő-

- adások. Szeged, 1991. augusztus 12–16. **III**, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság – Scriptum Kft., Budapest–Szeged, 1993. 1231–5.
- Bencze Lóránt 1996: *Mikor, miért, kinek, hogyan. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban* (A Hét Szabad Művészet Könyvtára), Budapest, Corvinus.
- Bereczki Gábor 1984: Die Beziehungen zwischen den finnougri-schen und türkischen Sprachen im Wolga–Kama-Gebiet, *Nyelvtudományi Közlemények* **86**, 307–14.
- Gyarmathi Sámuel 1799: AFFINITAS LINGVAE HVNGARICAE CVM LINGVIS FENNICAЕ ORIGINIS GRAMMATICAE DEMONSTRATA NECNON VOCABULARIA DIALECTORVM TATARICARVM ET SLAVICARVM CVM HVNGARICA COMPARATA. AVCTORE SAMVELE GYARMATHI MEDICINAE DOCTORE ET SOCIETATIS SCIENTIARVM GOTTINGENSIS SOCIALI CORRESPONDENTE NEC NON SOCIETATIS NATVRAE CVRIOSORVM JENENSIS SOCIO. TYP. JOANN. CHRISTIAN. DIETRICH: GOTTINGAE.
- Haiman, John 1985: *Natural Syntax. Iconicity and Erosion* (Cambridge Studies in Linguistics 44.), Cambridge etc., Cambridge University Press.
- Hajdú Péter 1976³: *Bevezetés az uráli nyelvtudományba*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Havass Miklós 1964: A Simulation of Musical Composition. Synthetically Composed Folk Musik. *Comp. Linguistics* **3**, 107–127.
- Havass Miklós 1998: Zene-e a zene? in *Kovács és kenyér. Csébfalvi Károly köszöntése* (A Hét Szabad Művészet Könyvtára), Budapest–Zsámbék, Corvinus.
- Kertész András 2001: *Nyelvészet és tudományelmélet*, Budapest, Akadémiai. = *Nyelvtudományi Értekezések* **150**.
- Kuhn, Thomas S. 1962/1970: *The Structure of Scientific Revolutions* (International Encyclopedia of Unified Science **2.**), Chicago, The University of Chicago Press.
- Kuhn, Thomas S. 1984: *A tudományos forradalmak szerkezete*, ford. Bíró Dániel, Budapest, Gondolat.
- Pusztay János 1977: *Az „ugor–török háború” után*, Budapest, Magvető.
- Sajnovics János 1770: *Demonstratio. Idioma Ungarorum et Lapponum idem esse*, Koppenhága.
- Sinkovics Balázs 2002: Vámbéry és a magyar–török rokonság, *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*. **112**, 89–98.
- Temesi Mihály 1980: *A magyar nyelvtudomány. Irányok és eredmények a felszabadulás óta*, Budapest, Gondolat.
- C. Vladár Zsuzsa 2001: Affinitas: szerkezeti hasonlóság vagy genetikai rokonság? *Magyar Nyelv* **97**, 184–91.